GEORGE A. HADJIANTONIOU

Chiril Lucaris
patriarhul ortodox reformator

ASOCIAȚIA EVANGHELICĂ REFORMATĂ
BUCUREȘTI 2021

Publicată inițial în limba engleză de către John Knox Press în anul 1961 cu titlul *Cyril Lucaris, Protestant Patriarch: The Life of Cyril Lucaris (1572–1638); Patriarch of Constantinople.* Toate drepturile rezervate. Nicio parte a acestei publicații nu poate fi reprodusă, stocată într-o bază de date sau transmisă în nicio formă – electronică, mecanică, fotocopie, înregistrare, sau oricare alta – cu excepția citatelor scurte în recenzii tipărite, fără permisiunea prealabilă a editorului.

© 2021 Asociația Evanghelică Reformată

www.evanghelicreformat.org

traducere: Ibrian Cărămidaru

editare: Sebastian Clinciu

coperta: Κώστας Μαλάμος, *Kyrillos Loukaris, Patriarch of Constantinople, Athens War Museum*; Dimitris Kamaras, https://www.flickr.com/photos/127226743@N02/21870998479; licență CC-BY 2.0

ISBN 978-973-0-34861-3

CUPRINS

Prefață	**5**
Capitolul I - Anii timpurii	**9**
Capitolul II - Înapoi în Creta	**19**
Capitolul III - Un student în Padova	**25**
Capitolul IV - Misiune în Polonia	**31**
Capitolul V - Patriarh al Alexandriei	**41**
Capitolul VI - Pe Scaunul Ecumenic	**53**
Capitolul VII - Începutul necazului	**63**
Capitolul VIII - Invazia romană	**71**
Capitolul IX - *Congregatio* în turbare	**79**
Capitolul X - Tipografia din Constantinopol	**85**
Capitolul XI - *Confessio Fidei*	**99**
Capitolul XII - Noi furtuni	**119**
Capitolul XIII - Cei doi Chiril	**125**
Capitolul XIV - Chiril Lucaris – Omul	**133**
Capitolul XV - Martiriul	**137**
Capitolul XVI - Realizări și aprecieri	**145**
Anexă - *Mărturisirea răsăriteană a credinței creștine*	**153**
Note	**159**

Prefață

Pentru ultimii cinci sute de ani, tradiția latină și cea greacă din cadrul comunităților creștine au avut istorii despărțite, cu experiențe extrem de contrastante, care aveau să le separe și complice relațiile. Schisma formală dintre Roma și Constantinopol (a cărei durată se apropie acum de un mileniu) nu este decât un semn exterior al unei schisme mai profunde în sânul Creștinătății. Din secolul al VII-lea, creștinismul bizantin a fost nevoit să-și ducă existența mai întâi ca stat al unui imperiu-fortăreață hărțuit, iar apoi ca religie a unei minorități persecutate sub iataganul Semilunii, purtând cicatricile ruinării suferite atât în mâinile cruciaților, cât și-n ale turcilor. Timp de zece secole supraviețuise fără vreun fel de instituții academice - instituții care ajutaseră Apusul să se ridice din barbarie. A trăit mai mult prin liturghia decât prin literatura sa, mai mult prin *lex orandi-lex credendi* decât prin geniul magiștrilor săi.

Astfel, nu-i de mirare că imaginile creștinismului răsăritean din manualele apusene de istorie bisericească sunt lipsite de înțelegere – cu frazele lor privind „stagnarea teologică", „dezvoltarea frânată", „tradiționalismul". Nu-i de mirare, de asemenea, că eforturile sporadice de reapropiere între Răsărit și Apus au fost atât de volatile – și atât de necunoscute majorității creștinilor occidentali. Acum că mișcarea ecumenică modernă i-a repus în dialog pe teologii ortodocși și protestanți, ignoranța noastră privind istoria lor este mai mult decât jenantă: ea transformă conversația noastră în bruiaj.

Unul dintre cele mai însemnate capitole din această istorie stranie are de-a face cu polemica de aproape un secol dintre diverși protestanți și ortodocși răsăriteni, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Mulți protestanți, neliniștiți de ruptura lor de trecutul creștin, au văzut în Ortodoxie o legă-

tură cu Biserica universală, una mai sănătoasă decât cea oferită de Roma. Cel puțin câțiva dintre liderii ortodocși au văzut în Protestantism nu doar un impuls reformator autentic, ci și un aliat împotriva agresiunilor Contra-Reformei Romei. Cel mai dramatic episod din acest capitol a fost scurta realizare a lui Chiril Lucaris, Patriarh Ecumenic al Constantinopolului (1620-1638, cu întreruperi) – educator, om de stat și teolog calvinist!

Este deci un act de bunăvoință al Dr. Hadjiantoniou faptul că ne oferă o răscumpărare parțială din ignoranța noastră culpabilă despre această intersecție deosebită a istoriilor noastre separate, ca Răsărit și Apus, întâlnindu-se în Chiril. El a eliberat un om mare dintr-o uitare nemeritată; a pus în lumină, dintr-un nou unghi, o întreagă generație a istoriei Europei; în plus, și scrie bine! Oricine poate verifica articolul despre Chiril Lucaris din *Oxford Dictionary of the Christian Church* pentru a vedea cadrele încețoșate ale lui Chiril montate în prezent de literatura precară. *Chiril Lucaris: Patriarhul Ortodox Reformator* ne oferă un portret cuprinzător. Este un portret admirabil, creionat de un om care este prieten cu prietenii lui Chiril și dușman al dușmanilor lui. Este un studiu ce va răsplăti atenția sârguincioasă a cititorului.

Firește, orice cititor își aduce propriile preocupări într-o biografie. Preocupările mele s-au concentrat asupra Cap. al XI-lea și asupra Anexei. Avem acolo un studiu detaliat al celui mai important eveniment teologic din cariera lui Chiril: faimoasa lui *Confessio Fidei* (*Mărturisire de credință*). În Anexă se află o traducere a *Mărturisirii de credință* – singura în limba engleză de care am cunoștință din secolul al XVII-lea încoace. Această mărturisire, sau catehism, este una din acele opere care sunt mai mult menționate decât citite și studiate. Acum ea poate fi examinată la prima mână. Este literalmente un fenomen: o declarație doctrinară oficială publicată în (și pentru) Biserica Ortodoxă Răsăriteană – o declarație militant calvinistă! Era musai să fie repudiată de alți conducători ortodocși – și a și fost. Dar în cursul dezbaterii întreprinse pe larg în acest volum, ne sunt oferite câteva reflecții vii asupra problemei obscure a rolurilor formelor literare și liturgice în tranziția prin istorie a credinței și a practicii creștine.

Cititorul va descoperi în primele pagini că are înaintea ochilor o carte partizană, abundentă în eroi neprihăniți și răufăcători necruțători. Chiril și aliații săi protestanți sunt eroii. Romanii – precum și turcii pe care i-au păcălit – sunt răufăcătorii. Și nu se poate nega că este un sâmbure substanțial de adevăr în aceasta. În tot cazul, Chiril se sprijină pe un teren mai ferm decât alianța lipsită de sfințenie dintre catolici și turci care i-a venit de hac. Totuși, evenimentele istorice sunt arareori univalente, iar un istoric este pe drept solicitat să realizeze anomaliile și neverosimilul situației lui Chiril. Dr. Hadjiantoniou oferă multe din datele necesare unei evaluări critice. Propria sa evaluare este protestantă fără rezerve.

Această carte deschide o fereastră largă unei perspective până acum blocate asupra unui eveniment important. Oferă o bogăție de indicii pentru explorări mai avansate. Permite o referință de bază pentru protestanții care ar dori să devină cunoscători ai istoriei ortodoxiei răsăritene. Îi dorim o meritată lectură nu doar bogată, ci și critică.

Albert C. Outler

Capitolul I
Anii timpurii

Era doar un băiat de doisprezece ani când, în 1584, a sosit în Veneția[1]. Plecase atât de departe de casă pentru întâia oară. Petrecuse multe zile și nopți înainte de-a vedea orașul lagunelor ivindu-se brusc din mare, ca prin minune, înaintea propriilor ochi. Și ce mai lume era aceea în care pășise! Ce contrast față de sărăcia și mediul de acasă al orășelului său din îndepărtata Cretă, cu ale lui ulițe pietruite șerpuitoare, cu grădini și livezi, cu câte-o capră rătăcind întâmplător pe străzi într-aiurea. Cât de diferit va fi resimțit acest oraș mare și gălăgios, cu clădiri impunătoare, piețe mari și căi navigabile.

Micul Constantin Lucaris era cazat, probabil, la „Salvatico", „Leon Bianco" sau la vreun alt hotel faimos și înfloritor al orașului. Căci într-o vreme când călătoritul în Italia era o încercare riscantă pentru străinii care se întâmpla să aibă alte vederi religioase decât cele aprobate de Roma, Veneția își deschisese brusc porțile și un flux continuu de călători îi traversau canalele. Dar Lucaris nu a petrecut mult timp la hotel, pentru că un alt grec venise la Veneția, un bărbat destul de faimos la vremea sa, care îl luase pe micuțul cretan în ocrotire: Maximos Margunios. Acesta fusese deja consacrat Episcop al insulei Kythira, de pe coasta sudică a Greciei, dar autoritățile venețiene, dintr-un motiv anume, nu-i vor permite să se stabilească acolo și să-și exercite îndatoririle funcției sale[2]. Astfel, Margunios s-a îndreptat spre Veneția, unde era deja bine-cunoscut din anii tinereții sale, când izbutise să-și cheltuiască în întregime considerabila moștenire paternă, în efortul său zadarnic de-a înființa o tipografie grecească în acel oraș. În acest loc ajunsese să locuiască până îi va fi venit vremea să i se dea permisiunea de-a pleca și de-a se stabili în insula Scaunului său episcopal. Și a fost o întâmpla-

re fericită faptul că tânărul Constantin Lucaris a sosit la Veneția în vremea autoexilului lui Margunios acolo. Căci deși Margunios avea câteva idei ciudate, care l-au dus uneori în diverse necazuri și, într-o ocazie, în perspectiva unei închisori romane, el era un bărbat deosebit – un bărbat de caracter integru și de vastă cultură. Avea, de asemenea, o fire poetică – ale sale *Imnuri Anacreontice* obținuseră distincția a numeroase ediții[3]. Judecând după scrisorile sale, care sunt scrise într-un stil ireproșabil al corectitudinii clasice, deducem că era un învățat clasic. Bătrânul Margunios avea, în afara unei minți cultivate, un suflet cald, care uneori va trece de hotarul corectitudinii clasice și va uita de sine în idiomul colocvial mai familiar. Și vedem aceasta într-o scrisoare către tânărul său protejat, unde se îndepărtează de standardele clasice până într-acolo încât să-l numească „Flăcăul meu Constantin”[4]. O atare cădere împovărătoare se putea totuși întâmpla doar în legătură cu o persoană mult îndrăgită; căci știm că deprinsese o afecțiune puternică față de acel compatriot al său (la rândul lui, Margunios provenea din Creta).

De la acest om va învăța Constantin greacă, latină și italiană, și tot sub el va face primii pași în filosofie. Este mișcător să vezi, în scrisorile schimbate între profesor și elev în timpul despărțirilor ocazionale, grija paternă cu care bătrânul urmărea studiile băiatului și mândria pe care o resimțea pentru progresul lui. Într-una dintre aceste scrisori, își laudă elevul pentru frumoasele expresii pe care le folosise într-o scrisoare proprie și, deși a simțit necesar să remarce că din nefericire scriitura nu era tot atât de frumoasă ca stilul, el își exprimă speranță că de vreme ce un dar mai însemnat îi fusese dat, cel mai mărunt în timp îi va urma[5]. Judecând însă după manuscrisele lui Lucaris care ne-au parvenit, această speranță a bătrânului său profesor pare să fi fost în van. Dragostea lui Margunios pentru elevul său a fost răsplătită cu îmbelșugată măsură. Constantin a ajuns să-l iubească ca pe-un al doilea tată, iar această dragoste pare să fie recunoașterea a ceva mai important decât învățarea latinei și a limbii grecești, de vreme ce Margunios i se adresează undeva băiatului numindu-l „fiu în Hristos”[6]. În orice caz, influența pe care profesorul a exercitat-o asupra elevului era imensă și variată. El devenise, mai mult decât într-o singură privință, idealul spre care

tânărul băiat năzuia. Constantin imita chiar și stilul specific profesorului său. După ce s-a despărțit de Margunios, unul dintre prietenii săi îi scrie să-i spună că a detectat o tendință „marguniosizantă" în scrisorile lui[7]. Și astfel, prin fereastra lui Margunios, Constantin a avut prima întrezărire a Veneției.

Dacă Lucaris sperase să vadă Veneția pe culmea gloriei ei, ajunsese cu aproape o sută de ani mai târziu. Se duseseră zilele când Republica era casa de compensare a lumii. Se duseseră vremurile când șase flote comerciale și caravanele aferente erau dotate, cu echipaj la bord, și trimise anual în depărtări precum Rusia, Siam și India – la Est, Spania, iar la Vest, Insulele Britanice. Cele trei sute de ambarcațiuni de marfă, fără pereche, din care aceste flote erau compuse, purtaseră cu mândrie steagul Sf. Marcu pe toate canalele navigabile spre a aduce la Veneția mărfuri din țări îndepărtate. Și atâta vreme cât Republica deținea ferm monopolul comerțului mondial, bogățiile care o inundau erau fabuloase. La toate acestea, totuși, le pusese de multă vreme capăt un tânăr marinar portughez. Anul 1497 avea să-l vadă pe Vasco da Gama trecând pe lângă Capul Bunei Speranțe; astfel o nouă rută – un pasaj navigabil – spre Indii și Est fusese descoperită, o rută care a făcut dispensabile caravanele și toate celelalte inconveniențe, precum grelele taxe percepute de orașele de tranzit sau întârzierile costisitoare produse de transferul mărfurilor de pe corăbii la caravane și viceversa. Nu a durat mult până ce această nouă cale maritimă a devenit populară; iar astfel Veneția a început să se afle în afara rutelor urmărite de comerț. Priuli consemnează în a sa *Cronică* ce lovitură grea fusese pentru venețieni sosirea în orașul lor a veștii acestei noi descoperiri: „Când această veste a ajuns în Veneția, întregul oraș o resimțea din greu. Rămăsese stupefiat. Chiar și cei mai înțelepți o vedeau ca pe cea mai rea veste ce-ar fi putut veni vreodată"[8].

Deși tânărul Constantin ratase zenitul, văzuse un apus frumos. Printre ținuturile Mediteranei numele Veneției era încă măreț, iar legenda

bogăţiilor sale era încă vie. La multă vreme după Lucaris, multe mame din Grecia îşi adormeau micuţele asigurându-le că ea comandase:

În Veneţia veşmintele ei,
precum şi bijuteriile.

Zilele mari ale Republicii nu se încheiaseră, iar ultimele ei ceasuri erau vrednice de trecutul ei glorios. Constantin a fost fără îndoială martor, în ziua Înălţării, la „Nunţile" dogelui cu marea. Un scriitor englez, care s-a întâmplat să viziteze Veneţia la scurtă vreme după ce Lucaris fusese acolo, ne-a lăsat o descriere a acelui ritual remarcabil[9]. *Bucentaur*-ul, o galeră triumfătoare, aurită din belşug, îl aduce pe doge, însoţit de clarissimoes (străluciţi) ai Seniorilor, în văzul lumii, alături de orice corabie disponibilă în Veneţia care avea să urmeze trenei. La un anume punct la care ajungea galera, dogele arunca în mare, cu toată solemnitatea, un inel – jurământul nupţial al supunerii mării faţă de Veneţia. Obiceiul îşi trăgea obârşia din zilele Papei Alexandru al III-lea şi era ţinut cu stricteţe la multă vreme după ce îşi va fi pierdut semnificaţia. Spre recunoaşterea serviciilor pe care flota veneţiană i le făcuse, Papa îi oferise dogelui un inel de aur şi îi poruncise să-l arunce în mare. „Această ceremonie – îi spunea el – va fi ţinută anual în această zi de către tine şi de către succesorii tăi pentru ca posteritatea să ştie că ai obţinut stăpânirea mării prin vitejia ta şi că ţi-ai supus-o precum o soţie este supusă soţului ei." Dar vai! Fidelitatea maritală fusese, din păcate, de mult timp încălcată, dar tainicul inel era aruncat anual în mare, cu toată pompa şi splendoarea fostelor zile de glorie.

Într-un fel, Lucaris era norocos să fi ajuns la Veneţia în zilele declinului ei, deoarece atunci frumuseţea ei ajunsese la maturitate[10]. Cu cât creştea mai puţin venitul ei, cu atât mai generos se cheltuia pentru palate, biserici şi procesiuni. Hoinărind prin marele oraş, micuţul cretan se va fi oprit înaintea multor faţade frumoase ale unor clădiri decorate de un Titian, un Tintoretto sau un Veronese; el va fi intrat, fără doar şi poate, în bisericile impunătoare şi va fi stat cu admiraţie în faţa mozaicurilor lor; va fi mers

în Piazza di Ralto și va fi văzut patricieni de-o ținută distinsă umblând sub vestita colonadă și discutând politică; va fi văzut femei îmbrăcate în mătase și catifea, acoperite de pietre prețioase, împleticindu-se pe bogat ornații *zoccoli* – acei saboți ciudați, cu tocuri extrem de înalte, care le obligau pe purtătoarele lor să se sprijine pe umerii slujitorilor ca să nu cadă; tânărul cretan va fi văzut orașul, pe jumătate adormit la amiază, trezindu-se deodată seara pentru încă o noapte de petreceri. El va fi ascultat râsul și cântecul ei: „Ei cântau în piețe, pe străzi, pe canale; negustorii cântau în timp ce-și vindeau produsele, muncitorii cântau plecând de la muncă; gondolierul cânta așteptându-și stăpânul." Pe lângă toate acestea însă, el vedea de asemenea imoralitatea orașului. Perioada aceea nu era în nicun fel o perioadă a unor standarde morale înalte, mai ales în Italia. Chiar și multe orașe italienești ar fi fost șocate de excesele Veneției. Cât de diferite erau toate acestea – străzile zgomotoase și canalele voioase – de dragul orășel pe care băiețașul îl lăsase în urmă!

Mai există și un alt sens cu privire la sosirea întârziată a lui Lucaris în Veneția – și acesta era de o mai mare importanță pentru el. Când hoinărea prin oraș și trecea pe lângă Piazzetta de lângă Marele Canal, el va fi văzut marea bibliotecă unde era păstrată valoroasa colecție de manuscrise grecești, lăsate prin testament orașului de către cardinalul grec Bessarion. Și-i va fi fost arătată clădirea alăturată, unde tiparnița lui Aldus Manutius obișnuia să tipărească clasicii greci în ediții rafinate și unde faimoasa Academie Aldină obișnuia să se întrunească. Toate acestea erau o amintire a faptului că în trecutul nu foarte îndepărtat Veneția fusese un centru excepțional al studiilor elenistice. Acum însă și asta ținea de trecut. Secolul care acum se apropia de sfârșit fusese martorul unor mari schimbări. Fusese o eră a descoperirilor și invențiilor, care deschiseseră înaintea minții omului orizonturi mult mai largi decât cunoscuse vreodată. În consecință, oamenii nu se mai mulțumeau să-și obțină cunoștințele la mâna a doua de la greci și latini. Astfel, secolul care debutase cu o înflorire a studiilor clasice era, la încheierea sa, martorul unui declin rapid al aceloraşi studii.

Cu toate acestea, trecutul nu era într-atât de îndepărtat, încât să nu-și fi lăsat o urmă asupra tânărului Lucaris. Bărbați ca George de Trebizond, care nu cu multă vreme în urmă predase greacă în Veneția, sau cei doi Apostolios – tată și fiu –, care își legaseră numele de primele tipărituri grecești din acel oraș; sau Ianos Lascaris, cultivatul ambasador în Veneția al regelui Franței, care își deschisese bogata bibliotecă învățaților acelui oraș; sau cretanul Demetrios Ducas, care supraveghease multe tipărituri grecești din Veneția, înainte să plece la Alcalá în Spania pentru a-l ajuta pe cardinalul Ximenes în publicarea primei Biblii poliglote; sau Demetrios Zenos, care venise din Zakynthos spre a se devota traducerii clasicilor și căruia Francisc I al Franței i-a încredințat mai apoi educația fiului său Henric; sau Contoleon copistul; sau ceilalți doi cretani – Zacharias Callierghis și Nicholas Blastos, care au contribuit, primul cu munca, iar al doilea cu banii, la înființarea unei tipografii grecești în Veneția, îmbogățind astfel lumea cărților cu niște ediții frumoase; și, mai presus de toți, marele Mark Massuros, acel om înțelept și învățat, alt fiu al Cretei, care s-a dovedit a fi mâna dreaptă a lui Aldus în valoroasele lui ediții ale clasicilor greci și care, după cum spune Aldus, a făcut din Veneția „o a doua Atenă”[11], înainte să se îndrepte spre Padova pentru a ocupa catedra de greacă de acolo – oameni ca aceștia nu sunt cu ușurință uitați, iar Constantin trebuie să fi fost tare mândru plimbându-se printr-un oraș bogat în atare amintiri. Nu trecură mai mult de zece ani de când Theotokopoulos își încheiase studiile sub Titian și părăsise Veneția pentru Spania, spre a-și câștiga pentru sine, sub numele de „El Greco”, un loc în rândul celor mai mari pictori ai lumii.

Și Aldus însuși, măcar că era italian, în inima sa era totuși grec. Pe pagina de gardă a volumului din Aristotel ce se afla în mâna sa pe când era încă în Creta, Lucaris va fi observat fără îndoială mica frază: „Această carte a fost tipărită în Veneția, în casa lui Aldus Manutius, un roman și un iubitor al Greciei.” Este îndoielnic că Grecia a avut un îndrăgostit mai înflăcărat și mai nobil decât Aldus. Tipografia sa era ea însăși o mică colonie grecească. Din instrucțiunile pentru lucrătorii săi, care ne-au fost păstrate și care sunt toate în greacă, deducem că majoritatea lucrătorilor erau greci,

iar o parte însemnată a lor chiar din insula Cretei. Același lucru se poate spune și despre alte tipografii din Veneția, precum cea întemeiată de Blastos și Callierghis – fapt ce l-a inspirat pe Mark Mussuros să compună un mic poem încântător, pe care îl găsim la începutul *Etymologicum Magnum*:

„Dar de ce să mă mire spiritul cretanilor, de vreme ce Minerva însăși, la porunca tatălui ei, i-a instruit în frumusețile artei. Un cretan a fost cel ce a cioplit pecetea; un cretan a împletit bucățile de alamă; un cretan cel ce le-a sfredelit, un cretan cel ce a topit plumbul. Un cretan a plătit cheltuiala, și un cretan e cel ce scrie aceste versuri [...]”[12].

Revenind însă la Aldus, Academia pe care o înființase nu era o mai mică dovadă a afecțiunii sale pentru Grecia decât tipografia. De fapt, Academia luase naștere în cadrul tipografiei. Era formată din învățați pe care Aldus îi adunase în jurul său pentru a-l ajuta la pregătirea edițiilor. Unii dintre aceștia erau atât de entuziasmați de noile studii grecești, încât și-au elenizat numele lor italienești. Astfel, secretarul Academiei, învățatul Fortiguerra, devenise Carteromachus. Dragostea acestor oameni pentru limba greacă era atât de mare, încât statutul Academiei, care era scris în greacă, impunea membrilor ei obligația de a folosi doar limba greacă în conversațiile lor unul cu celălalt[13] și se plătea o amendă pentru fiecare încălcare a acestei reguli. Banii astfel colectați erau ținuți într-o cutie, care avea să fie deschisă la un moment dat, iar dacă suma colectată se dovedea suficientă, Aldus îi răsfăța pe membrii Academiei cu o cină bună, „una măreață, nu una potrivită doar pentru tipografi”. Din nefericire, analele Academiei nu menționează de câte asemenea cine s-au bucurat academicienii.

Toate acestea, totuși, erau acum o chestiune ce aparținea trecutului. Aldus murise, și nu la mult timp după aceea, atât tipografia, cât și Academia au fost îngropate împreună cu el. Cealaltă tipografie, înființată de Blastos și Callierghis, a fost obligată de vremurile grele care au urmat Ligii de la Cambrai să se mute la Roma, unde, grație încurajării primite de la Papa Leon al X-lea, a supraviețuit pentru încă ceva vreme. Deci, în privința Veneției, acea nobilă activitate grecească se încheiase, iar dacă tânărul Constantin tânjea uneori să audă, în afara casei sale, sunetul limbii materne,

fie trebuia să se ducă să își facă o tunsoare, de vreme ce majoritatea bărbierilor venețieni din acea vreme erau greci (prăvăliile lor fiind printre cele mai populare centre de bârfe locale), fie să caute unul dintre magazinele unde renumitul vin grecesc, atât de popular între venețienii acelor timpuri, era de vânzare. O situație destul de diferită de vremurile lui Aldus și Mussuros!

Aldus murise, dar nu înainte de a fi stabilit o tradiție, și această tradiție avea să se reafirme în cariera ulterioară a lui Lucaris. Mai mult decât într-o singură ocazie, Aldus și cărțile sale s-au dovedit a fi o piatră de poticnire în calea bunelor relații dintre Roma și Veneția. Veneția era foarte mândră de comerțul său extins cu cărți, în vreme ce Roma nu era atât de entuziasmată. Autoritățile *Index*-ului au încercat în repetate rânduri să interfereze cu acest comerț și să plaseze produsele presei venețiene pe listele ei de interdicții[14]. Și acest lucru servea doar la creșterea fricțiunilor deja existente între Veneția și Roma. Venețienii fuseseră mereu orientați spre comerț. Și deși pretindeau să fie buni catolici, ei erau foarte atenți să nu permită cerințelor bisericii să le subjuge interesele comerciale. Se mândreau cu spusa: „*Siamo Veneziani poi Christiani*" („înainte de toate, suntem cu toții venețieni, iar mai apoi creștini")[15]. Și pe parcursul întregii lor istorii s-au dovedit fideli acelei sentințe. Astfel, într-o vreme când rugurile Inchiziției își cereau victimele cu sutele în alte țări ale Europei, Veneția rezistase stabilirii Sfântului Oficiu pe teritoriul său. Ea era un comerciant prea bun ca să nu realizeze că siguranța personală și cea a proprietății erau indispensabile demersurilor comerciale, și ca atare a evitat să facă aceeași greșeală ca Spania, care s-a lăsat spoliată de inchizitori. Când în cele din urmă Veneția a fost obligată să admită acea instituție pe teritoriul său, ea a plasat-o sub un strict control civic astfel încât să devină suficient de inofensivă. Arhivele venețiene ale Sfântului Oficiu menționează doar șase cazuri de oameni care au fost condamnați la moarte pentru convingerile lor religioase.[16] Astfel, Sf. Marcu l-a ținut pe Sf. Petru la o distanță sigură, iar rezultatul a fost că în Veneția domnea o libertate de gândire și un spirit de independență la care nici nu se putea visa în acea vreme în oricare alt oraș al Italiei. După cum spunea cineva: „Libertatea de gândire era în acea vreme un refugiat în Veneția"[17]. În acest oraș al libertă-

ții tânărul Lucaris și-a petrecut primii ani formativi ai tinereții sale și nu ne putem înșela cu mult dacă legăm originea spiritului său mândru de independență, spirit pe care l-a înfățișat îndelungul întregii sale vieți, și antipatia sa față de pretențiile papale la autoritate, de influența Republicii lagunare iubitoare de libertate.

Este îndoielnic dacă Lucaris a mai obținut și altceva din Veneția – în afară de greaca și latina sa și de simțământul său de independență personală ce avea să-i stea alături într-un loc prielnic în anii ce aveau să vină. Veneția era unul din cele mai importante centre din Italia, în care doctrinele reformate erau cultivate în sânul Bisericii Romane înseși. O ramură activă a „Oratoriului Dragostei Divine" opera în acel oraș. Faimoasa carte despre *Binefacerile oferite de Hristos*, care, deși fusese scrisă de un catolic devotat, a fost arsă public în Roma, avea o largă circulație în Veneția; iar doctrina îndreptățirii prin credință fusese învățată acolo de o mână de prunci de altfel loiali ai Bisericii. Deși această mișcare aparține unui timp anterior celui sosirii lui Lucaris în Veneția, este posibil ca ea să nu fi murit cu totul și ca în acel oraș el să fi auzit pentru prima dată învățarea acestor doctrine pe care avea să le adopte și să le apere în anii de mai târziu. În tot cazul, nu găsim nicio urmă a acestei posibilități în scrisorile lui. Dacă tânărul Constantin a auzit aceste doctrine în Veneția, fie le-a respins pe de-a-ntregul, fie, găsindu-le prea profunde pentru el, le-a ignorat. Este mai plauzibil ca prima sa întâlnire reală cu credința reformată să fie trasată într-un timp ulterior. În vremurile dinainte el fiind destul de mulțumit cu lucruri inferioare – latina și greaca. Vechiul său vis – acela de-a fi un învățat – este acum împlinit și nu cere ceva mai bun. Paharul său dă pe-afară.